

ders. Bloeme Evers-Emden is ontwikkelingspsychologe en zat zelf als kind ondergedoken. Er werden 45 onderduikers bezocht, waarvan er 7 afvielen omdat die niet aan de criteria (minstens 9 maanden een kind verborgen gehouden, dat bij de bevrijding niet ouder dan 12 jaar was) voldeden en er werden 56 onderduik kinderen bezocht, waarvan 31 bij bovengenoemden waren ondergedoken. In het derde en laatste deel wordt ingegaan op de gehanteerde methode; vragenlijsten, *oral history*, validiteit en de onmogelijkheid om bij dit soort onderzoek met harde cijfers te komen. Ook worden de voor- en nadelen van het 'zelf betrokken zijn' uiteen gezet.

Deel 1 handelt over de motieven, gevoelens en ervaringen van de onderduikers, zij komen zelf aan het woord en hun motieven komen aan bod. Deel 2 geeft het perspectief weer van de onderduik kinderen; wat betekende het voor hen, hoe ervaren zij nu de motieven van hun onderduikers en hoe stonden ze tegenover hun eigen ouders, die hen zo maar aan vreemden 'weggaven'. De situatie na de oorlog komt ook aan bod, de (eventuele) terugkeer naar de eigen ouders, maar ook de overgang van enkele onderduikers naar het christendom. Uit het onderzoek is volgens de schrijfster niet één factor te isoleren als typisch altruïstisch, die de ontwikkeling tot 'mensenredder' kunnen verklaren. De motieven, ervaringen en gevoelens van de onderduikers waren velerlei, maar na al die jaren heerst nu bij allen een intense voldoening dat zij mensen hebben kunnen redden. Bij de kinderen waren, vanzelfsprekend, veel verschillende gevoelens en ervaringen, maar meer dan de helft had het gevoel 'een gestolen jeugd' te hebben. Bloeme Evers-Emden verzet zich gelukkig tegen het stigmatiseren van het (voormalige) onderduik kind als 'ziek', als iemand die voortdurend hulp nodig zou hebben; zelf is zij bij haar onderzoek veel goed functionerende mensen tegengekomen. Wel ziet zij meer in zelfhulpgroepen om tot een verwerking van het verleden te komen; hulpverleners van buiten schieten volgens haar bijna altijd te kort.

Er staat veel informatie in dit boek, ondanks dat het maar om een geringe, en ook niet representatieve groep respondenten gaat. Het blijft wel onduidelijk of de vele citaten representatief zijn, iets moeten bewijzen of als 'illustratie' gezien moet worden. Aan de ene kant is het materiaal te mageren aan andere kant te heterogeen om met echte conclusies te komen. Daarom zijn er waarschijnlijk ook algemeenheden naar voren gekomen. 'Waarschijnlijk spelen zowel 'gunstige omstandigheden' als 'persoonlijkheidsstructuur' mee' (24). Dat lijkt me iets wat voor iedereen en voor alle tijden van toepassing is. Dat geldt ook voor meer zaken; meer dan de helft vindt dat zijn of haar jeugd 'gestolen' is. Ik weet niet hoe die vraag door niet-onderduikers beantwoord wordt. Het 'anticiperend rouwen', gerouwd hebben nog voor het verlies geleden was maar wel dreigde (213), vind ik een stelling, die niet waargemaakt kan worden. Therapeutische of helende effecten die een interview kan hebben (97) zijn wellicht goed voor de respondent (voor hoe lang?), maar of het de gegevens ten goede komt, is maar de vraag.

David Barnouw

L. de Vos, *De bevrijding. Van Normandïe tot de Ardennen* (Tweede druk, Historische reeks Davidsfonds XVI; Leuven: Davidsfonds, 1994, 175 blz., Bf795,-, ISBN 90 6152 846 1).

De bevrijding van Nederland kostte acht lange maanden. Die van België—op een smalle strook langs de Nederlandse grens na—duurde welgeteld tien dagen: van 2 tot 12 september 1944. Deze totaal verschillende tijdsdimensies vloeiden voort uit het strategische belang dat de geallieerde en de Duitse hoofdkwartieren aan het grondgebied van de twee afzonderlijke landen hechtten. Hitlers *Westheer* trok zich eind augustus 1944 paniekerig naar de grenzen van de *Heimat* terug in de hoop daar een laatste verdedigingslinie te kunnen opbouwen. Het Belgische

grondgebied had in het haastig uitgedachte verdedigingsconcept van het *Oberkommando* nauwelijks betekenis. De terugtrekkende Duitsers gaven het vrijwel zonder slag of stoot op. In Zeeland, Noord-Brabant en noordelijk Limburg daarentegen voerde de *Wehrmacht* taai verdedigende gevechten met de bedoeling de geallieerden de toegang tot de aanvoerhaven Antwerpen zolang mogelijk te ontzeggen en tijd te winnen om de na 1940 verwaarloosde *Westwall* te versterken. Vervolgens trokken de Duitse eenheden zich achter de grote rivieren terug. In dat gebied waren de geallieerden na het mislukken van operatie *Market-Garden* (17-26 september 1944) niet meer geïnteresseerd. Hun aandacht richtte zich op het hart van Duitsland. De eerste Britse en Canadese militairen waagden zich pas in maart 1945 over de machtige waterbarrières van Rijn en Maas. Ze wisten zich daarbij overigens in het gezelschap van een Belgische commando-eenheid.

Dit is het militair-strategische kader van Luc de Vos' *De bevrijding. Van Normandië tot de Ardennen*. De Vos, hoogleraar geschiedenis aan de Koninklijke militaire school te Brussel, schetst hoe België de afwerping van het nazi-juk onderging. De geallieerde opmars in het westen van *D-Day* (6 juni 1944) tot 12 september 1944 is de rode draad door de eerste twee hoofdstukken. Onder de titel 'Volksvreugde en volkswuede' beschrijft De Vos vervolgens de ontbinding van de Duitse machtsstructuren in België en de tumultueuze politieke en maatschappelijke verwickelingen die in dat machtsvacuüm konden ontstaan. De Vos veroordeelt de excessen in de felle jacht op collaborateurs (de 'zwarten'). Tegelijk stelt hij dat de wraak relatief mild was, zeker in vergelijking met de andere Europese landen, inclusief 'onze beschaafde Noorderburen, de Nederlanders'. Hoofdstuk vier is aan Hitlers wanhopige winteroffensief in de Ardennen gewijd. De Duitse tanks kwamen tot bij Dinant maar werden toen voorgoed teruggedreven. Een kort hoofdstuk over de 'bevrijding' (De Vos plaatst het woord tussen aanhalingstekens) van de Duitstalige Oostkantons Eupen, Malmédy en Sankt-Vith besluit het boek.

Overheersten bij de militaire operaties op Belgisch grondgebied de eenvoud en de korte duur, de politieke en maatschappelijke repercussies van de herwonnen vrijheid waren bijzonder complex en kenden een lange nasleep, die tot op heden voelbaar blijft. De Vlaams-Waalse tegenstellingen bezoedelden vanaf het begin de vreugde van de bevrijding en de eenheidsgedachte. Vooral de Vlamingen werden met collaboratie geïdentificeerd. De repressie was fel en trof ook vele onschuldigen, zoals binnen het nationalistische Vlaamsch nationaal verbond. De roep om politieke vernieuwing, zo sterk gehoord in de verzetsbewegingen, werd al snel gesmoord. De politieke restauratie overwon.

Wie deze ingewikkelde materie werkelijk wil doorgronden, kan beter een andere en meer diepgravende historische studie ter hand nemen. Aan *De bevrijding* heeft hij in elk geval niet genoeg. Het boek is in de eerste plaats een overzichtswerkje, uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigste herdenkingsjaar. Het voegt in zijn beknoptheid geen nieuwe kennis of historiografische inzichten toe. De slotbeschouwing blijft beperkt tot een aantal algemeenheden. De wanordelijke 'dolle septemberdagen' van 1944 worden daarmee nauwelijks recht gedaan. Dat is temeer jammer omdat de laatste jaren in de geschiedschrijving over de tweede wereldoorlog volop nieuwe vraagstellingen en invalshoeken zijn komen bovendrijven. De Vos heeft deze kans om recente onderzoeksresultaten tot een gedegen synthese te bundelen grotendeels laten liggen.

De Vos is een productief auteur met een vlotte pen: de lezer komt de ongeveer 150 tekstbladzijden probleemloos door, zeker wanneer daarnaast de heldere kaarten worden geraadpleegd. Op data's, getallen en namen heeft hij echter nauwelijks beknibbeld. Die overdaad maakt het verhaal hier en daar wat opsommerig. Een strengere eindredacteur had de

overbodige cijfers waarschijnlijk naar de bijlagen of het notenapparaat 'verbannen'. De tekst wordt bovendien nu en dan door passages als de volgende ontsierd: 'Wel weten we dat de Canadezen een aantal krijgsgevangenen afmaakten. Wat wil je! De SS had bijvoorbeeld bij Caen niet minder dan 134 Canadese krijgsgevangenen gedood'. Een dergelijk gevoelig thema verdient—als zovele andere in dit boek—een meer doorwrochte en genuanceerde benadering.

C. P. M. Klep

H. E. R. Sandberg, *De PTT in bevrijd Zuid-Nederland, 4 oktober 1944-28 juli 1945* (Posthistorische studies XVI; Amstelveen: Nederlandse vereniging van poststukken- en poststempelverzamelaars, 1994, 178 blz., f40,-, ISBN 90 71650 09 X).

In 1994 was het vijftig jaar geleden dat een groot deel van het zuiden van Nederland door geallieerde troepenmachten werd bevrijd. Vanuit Londen gaf de Nederlandse regering het uit Engeland overgekomen Militair Gezag de opdracht om in het bevrijde zuiden een begin te maken met de wederopbouw van de PTT, zodat bij volledige bevrijding van ons land een weer functionerend bedrijf overgedragen kon worden aan de staat. Deze geschiedenis staat centraal in het boek van Sandberg. Toch neemt de schrijver de moeite om in de eerste hoofdstukken melding te maken van de afbraak van de PTT gedurende de eerste oorlogsjaren. De PTT werd aan het begin van de bezetting door de Duitsers op non-actief gezet. Zij werd vervangen door de Deutsche Dienstpost Niederlande (DDN). Deze vorderde het materieel van de PTT. Daardoor verloor de PTT een groot deel van haar inkomsten. Dat verlies werd allengs groter door het wegvallen van de revenuen van het telegraaf- en telefoonverkeer. Naarmate de oorlog vorderde, namen de resterende activiteiten van de PTT af. PTT'ers moesten in dienst treden bij de DDN, postauto's werden gevorderd en de schaarste van kolen zorgde ervoor dat nachtposttreinen hun diensten staakten. Rond 'Dolle Dinsdag' was het eens zo goed functionerende staatsbedrijf onttakeld en vervallen.

Na de bevrijding van het zuiden werd met behulp van het Militair Gezag een aanzet gegeven tot de wederopbouw van de PTT. De supervisie hierbij was in handen van de SHAEF (Supreme headquarter allied expeditionary force) met aan het hoofd generaal Eisenhower. Er werd een tijdelijk hoofdbestuur geformeerd, dat aanvankelijk in Maastricht en daarna in Nijmegen resideerde, totdat het uiteindelijk in Eindhoven zijn definitieve bestemming kreeg. Belangrijk persoon binnen het tijdelijk hoofdbestuur was Eit Fokkinga. In juli 1942 werd hij directeur van het postkantoor in Nijmegen. Hij kreeg de taak het tijdelijk hoofdbestuur te leiden tot na de algehele bevrijding. In het verdere verloop van het boek beschrijft Sandberg hoe de wederopbouw van de PTT zijn beslag kreeg. Een van de eerste doelen die het tijdelijk hoofdbestuur zichzelf stelde, was het zuiveren van 'fout' personeel en het bedrijfsklaar maken van de PTT-panden in het zuiden van Nederland. Pas daarna ging men zich bezig houden met het herstellen van het dienstpostvervoer, het lokale-, interlokale-, en het internationale postverkeer. Ook startte men met de aanmaak van postzegels en briefkaarten. Het siert Sandberg dat het verhaal dat hij vertelt geen droge opsomming van feiten is geworden. Hij verzandt niet in details die alleen interessant zijn voor poststukken- en poststempelverzamelaars.

Met vlotte pen verhaalt Sandberg over de kleine machtsstrijd die binnen de PTT uitbrak over de vraag wie na de oorlog de directeur-generaal van het staatsbedrijf zou worden. De ene kandidaat was M. H. Damme. Hij was al voor de oorlog directeur-generaal van de PTT, maar tijdens de bezetting door de Duitsers uit zijn functie ontheven. De andere kandidaat was de al